

ББК ТЗ (4УКР) 624 – 725

ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА В УКРАЇНІ НАПЕРЕДОДНІ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

І.М.Грідіна

Історично склалося так, що національне життя українства найтісніше пов'язане з долею православ'я. У періоди політичної деградації і суспільної кризи українства, коли проявлялася втрата українським етносом матеріальних ознак свого самовияву (зокрема державності) і перетворення його на суто духовний фактор, провідна роль переходила до однієї з християнських церков, яка відігравала роль тієї інституції, що сприяла національній ідентифікації українського етносу. Боротьба за «рідну віру», по суті, поєднувалася з боротьбою за етнозбереження. Проте підміна національного почуття релігійним, що відбувалась протягом століть нашої історії, призвели до внутрішньонаціональних чвар на релігійній основі.

Зараз актуальність цієї проблеми набуває нового змісту. Зміни в державному і політичному устрої України, утвердження в українському суспільстві плюралізму світоглядів корінним чином уплинули на роль і місце релігії та церкви в соціально-політичному і духовному житті суспільства. Якісно нове поняття вагомості релігійного чинника призвело до загострення суперечок етноконфесійного характеру, які є прямим наслідком негативної, проімперської політики радянського уряду щодо релігії, церкви та віруючих. Уроки історії державно-церковних стосунків набувають сьогодні не тільки науково-теоретичного, а цілком практичного характеру, дозволяють врахувати помилки минулого при формуванні нової «моделі» взаємовідносин влади і церкви, що конче може позначитись на реальній практиці та перспективах розвитку відносин влади і суспільства в цілому.

У зв'язку з цим заслуговує на увагу дослідження складної проблеми: стан православної церкви в Україні під час найжорстокішої війни ХХ століття, коли український народ опинився в епіцентрі бойових дій, відчув на собі всі жахи нацистського «нового режиму», зазнав величезних втрат, але не тільки вистояв, а ще й спробував відтворити свої нездійсненні надії на національно-культурне, навіть державне будівництво. Складні політичні умови Другої світової війни, релігійна політика тоталітарної влади зумовили міжконфесійну конфронтацію в українському православ'ї. Закладений в той час фундамент взаємовідносин між російською православною церквою і радянською державою, на нашу думку, є прямим чинником прихованої й неприхованої ворожнечі православних конфесій в Україні сьогодні, а гірше за все – використання її різними політичними силами у власних інтересах.

Напередодні Другої світової війни більшовицька держава практично знищила інститут церкви, який в колишній Російській імперії займав певне місце в ідеологічній політиці царського уряду. У період «великого терору» ставлення до церкви визначалося на підставі бачення її в якості «класового ворога». У боротьбі з нею керувалися насамперед практичними цілями зміцнення існуючого тоталітарного режиму, знищення потенційно небезпечної опозиції. Використовуючи різноманітні засоби боротьби: від спровокованих церковних розколів, до фізичного знищення священослужителів, більшовики намагались проголосити повну перемогу марксистсько-ленінської ідеології, яка б «цементувала моральний дух народу». «Безцерковні» села, селища, міста і райони і навіть цілі області нараховувались десятками і сотнями. В Україні збереглося лише 3% дореволюційних приходів. У Київській єпархії, яка в 1917 р. нараховувала 1710 церков,

1435 священиків, 277 дияконів, 1410 псаломщиків, 23 монастирі і 5193 ченців, у 1939 р. залишилось 2 приходи з 3 священиками, 1 дияконом та 2 псаломщиками [1]. У Вінницькій, Кіровоградській, Донецькій, Миколаївській, Сумській, Хмельницькій областях були закриті всі православні церкви. По одній діяло у Ворошиловградській, Полтавській, Харківській областях. У 1937-1939 рр. радянський уряд знищив адміністративну структуру Російської православної церкви в Україні та майже увесь її єпископат. Так, в жовтні 1937 р. був заарештований патріарший екзарх України митрополит Київський Костянтин (Д'яков). Після 12 «допитів з пристрастю» його розстріляли. У жорнова більшовицького богоборства потрапила й Українська автокефальна православна церква, яку спочатку радянська влада активно підтримувала, як і будь-яку іншу схизму чи секту, маючи на меті підірвати традиційно впливову позицію Російської православної церкви серед народу. Невідомою залишається доля митрополита Липківського, якого в 1938 р. було заслано на Північ. До 1936 р. 24 єпископи і понад 2000 автокефальних священиків стали жертвами державного переслідування. Під час показових процесів 1937-1938 рр. всіх автокефальних священиків, що не зникли в підпіллі, було засуджено як буржуазних націоналістів [2].

Але не зважаючи на найжорстокіші антирелігійні кампанії на питання перепису 1937 р. про ставлення до релігії 70% опитаних відповіли, що вірять в Бога. В той же час нарком оборони Ворошилов повідомляв Сталіна, що антирелігійні кампанії згубно впливають на дух армії: призовники дізнаються з отриманих із рідних місць листів про гоніння на Церкву, і це деморалізує їх. Але тоді Сталін не реагував на ці повідомлення [3]. Про духовність народу та армії він згадає тільки під час Великої Вітчизняної війни.

Церковне життя, яке стало практично неможливим, пішло у підпілля. Так, у Дніпропетровську архімандрит Пімен згуртував навколо себе тісне коло з 10 осіб. У місті Слов'янську нелегально оселилися ченці Святогірського монастиря, що залишились живими: архімандрит Димитрій (Танич), ігумен Амвросій (Горонченко), ієромонахи Мелітон (Нестеренко) і Стефан (Медведев). Їм вдавалось розповсюджувати в народі твори, в яких вони пророкували падіння антихристової влади та відновлення Святогірської обителі [3].

Представники радянської влади, відповідальні за антирелігійну пропаганду, застерігали своїх підлеглих на місцях про те, щоб вони не упускали з поля зору навіть тих священнослужителів, які опинились за штатом. «Глупо думати, – писав О.Ярославський*, – що коли піп позбавився свого приходу, то він перестав бути попом. Ми знаємо сотні випадків, коли після закриття церков їх священослужителі перетворювалися у попів-пересувок і разом зі своїм нехитрим інвентарем мандрували по селах, робітничих селищах, здійснюючи релігійні обряди, читаючи Біблію, Псалтир. Такий піп-пересувок іноді небезпечніший за того, хто служить відверто» [4]. Священики мандрували під виглядом сантехніків, пічників, точильників. Вони допомагали господарям на кухні, доглядали за дітьми, купували харчі для бідних. По свідоству Мстислава Скрипника в кінці 30-х років в Україні нелегально діяло біля 20-ти священиків-автокефалів. У квітні 1939 р. місцевий український центр «Спілки воєвничих безбожників» доповідав про замаскованих «попів-петлюрівців». За свідченнями сучасників в 30-ті роки в СРСР було дуже діяльним таємне релігійне життя – таємні священики і ченці, катакомбні церкви і богослужіння, хрещення, причащення, шлюби, таємні богословські курси, таємне збереження богослужбового начиння, ікон, богослужбових книг, таємні зноси між громадами, спархіями. Все це вело до неконтрольованої церковної діяльності й загрожувало владі сильною внутрішньою (індивідуальною) опозицією. З цього приводу

* О.М.Ярославський – керівник «Спілки воєвничих безбожників», головний редактор журналу «Безбожник».

Митрополит Сергій (Воскресенський) справедливо зазначав: «І якщо уявити неможливе, що вдалося б повністю знищити всю церковну організацію, то віра все ж таки залишилась, і атеїзм не виграв би ані кроку. Радянський уряд зрозумів це і тому віддав перевагу існуванню керівництва Патріархатом» [5].

Збереження високої релігійності населення СРСР, розповсюдження таємних богослужінь було тільки однією з цілої низки внутрішніх та міжнародних причин згортання більшовицьким урядом антицерковних акцій. Масове насильницьке закриття храмів явно підсилювало незадоволення широких верств населення, громадянська напруженість, спровокована постійними нападками на віруючих, в атмосфері війни, що насувалася, була небезпечною.

Переломним моментом в цьому плані стали події вересня 1939 р. – вступ радянських військ на територію Польщі та приєднання Західної України та Західної Білорусії до СРСР. Уряд опинився перед фактом включення у державне життя країни областей з практично недоторканим релігійним життям. До складу населення СРСР восени 1939 р. і влітку 1940 р. з приєднанням країн Прибалтики, Бессарабії та Північної Буковини увійшло більше 7500 тис. православних віруючих, організованих у епархії та приходи. Знову в країні після тривалої перерви з'явилися діючі монастирі, церковні та монастирські земельні угіддя, духовні навчальні заклади, добродійні установи, церковні бібліотеки, редакції релігійних газет, журналів тощо.

За архівними даними в Українській РСР на 1938 р. було на обліку 3903 православних громад, а в 1940 – вже 5181 [6]. Таким чином, можна констатувати, що на приєднаних західноукраїнських землях діяло 1278 православних громад. Крім того, в Західній Україні діяло 19 православних монастирів, Духовна семінарія в Чернівцях, Кременецька духовна семінарія, а також школи дияконів, псаломщиків, теологічні [7].

З'явилися в Україні і правлячі архієреї (як вже було вказано вище, в Україні до 1939 року не залишилось жодного єпископа): архієпископ Поліський та Пінський Олександр (Іноземцев), архієпископ Волинський та Кременецький Олексій (Громадський), єпископ Острозький Симон (Іванівський), єпископ Кам'янець-Каширський Антоній (Марченко), єпископ Луцький Полікарп (Сікорський).

Перед радянським керівництвом постало гостре і невідкладне питання визначення релігійної політики на нових територіях. До складу радянської держави увійшли мільйони нових, в основній своїй масі православних громадян (на західноукраїнських і західнобілоруських землях проживало понад 4 млн. православних, з них 2,5 млн. українців), яких треба було асимілювати й політично нейтралізувати. Відверта антицерковна політика, яка проводилась урядом в радянській Україні тут могла спровокувати соціальний вибух. І це в умовах, коли німецька армія стояла біля кордону. Крім того, радянська армія входила на західні території як визволителька, і в цьому плані був врахований сприятливий для СРСР факт дискримінації польською владою православної церкви.

Справа в тому, що ще за часів патріарха Тихона Польська православна церква одержала автономію від Московського патріархату. Але уряд Польщі вважав доцільним, щоб православ'я в республіці мало статус автокефалії. Частина єпископату, підтримуючи цю думку, говорила про необхідність одержати на це згоду від патріарха Московського. Чотири з шести православних архієреїв заперечували самостійність. Їх було силоміць усунено з посад, а їх кафедри віддано прибічникам самостійності церкви. При підтримці польських органів влади митрополит Георгій провів 14 червня 1922 р. собор єпископів у складі архієпископа Діонісія (Валединського) і єпископа Олександра (Іноземцева), де було вирішено не визнавати надалі юрисдикції Московської патріархії. Московський патріархат не визнав цієї автокефалії. Однак польський уряд використав

дипломатичні міжцерковні зв'язки, щоб вплинути на константинопольського патріарха і одержати від нього дозвіл на повну самостійність православ'я у своїй державі.

13 листопада 1924 р. Константинопольський патріарх надав православній церкві у Польщі статус автокефалії, але ж, заради справедливості, треба відзначити, далеко не безкорисливо. Прагнучи забезпечити собі незалежність, ряд православних церков у країнах, які колись входили до складу Російської імперії, переходили до канонічного спілкування з Константинопольським патріархатом. Такі дії посилювали позиції Константинопольського патріархату, який терпів утиски з боку режиму Кемалю, не говорячи вже про те, що приносили йому чималий прибуток. Так, наприклад, Польща заплатила за «Томос»*, який визнав автокефалію православної церкви у себе в країні, 12 тис. фунтів стерлінгів, видала 30 тис. швейцарських франків на витрати делегації Фанару*, яка привезла цей «Томос» і виплачувала постійну коштовну винагороду чотирьом «особливо доброзичливим» до її справ сановникам патріархату [8].

Про невизнання автокефалії православної церкви в Польщі заявила Всеукраїнська православна церковна рада, Російська зарубіжна церква: у відповідності з вселенськими християнськими правилами автокефалію могла надати лише та церква, до якої належала відокремлювана – тобто Російська православна церква, а не Константинопольський патріархат. До речі, у червні 1948 р. митрополит Діонісій в листі до патріарха Московського Алексія визнав «тимчасовість і канонічну неповноту» автокефалії православної церкви в Польщі 1924 р. й патріарх Алексій проголосив її самостійність у відповідності з усіма церковними канонами [9].

Керівництво православної церкви в Польщі практично було безправним, оскільки їх діяльність контролювало міністерство віросповідань та освіти. Автокефальна церква, по суті, перетворилася на засіб антиправославної політики тодішньої польської влади, оскільки її вище керівництво було католицьким і виступало проти православ'я, намагаючись ополячити національні меншості, що проживали в межах країни. Навчання релігії, церковні проповіді, підготовка кадрів православного духовенства в Кременецькій духовній семінарії, на богословському факультеті при Варшавському університеті велись польською мовою. Церковним майном розпоряджався уряд, від якого залежало й призначення та звільнення священників. Духовенство одержувало заробітну платню не від митрополита, а від місцевих старост.

Наявність на території Польщі православних єпархій українського населення, частина якого виступала за об'єднання історичних українських земель, викликала занепокоєння польського уряду. Каральні військові та поліцейські загони грабували селян, закривали українські школи, культурно-освітні організації, проводили масові арешти, руйнували православні церкви. Згідно з декретом президента Польщі від 9 листопада 1938 р., назву «Православна автокефальна церква в Польщі» замінено на «Польську автокефальну православну церкву» і взято курс на підготовку польської православної ієрархії [10].

Радянська пропаганда ще на початку 1930-х років широко використовувала за кодром лист глави польської церкви митрополита Діонісія главам автокефальних православних церков, в тому числі й каталікосу Грузії, де він звинувачував польську владу у переслідуваннях, які можна порівняти з «побиттям віфлеємських дітей». Так Діонісій називав кампанію щодо повернення власності римсько-католицької церкви у східних воєводствах, під час якої було відібрано 700 православних церков. Пізніше об'єктом критики став факт зруйнування або передання католикам православних церков на Хо-

* «Томос» – дозвіл на автокефалію.

* Константинопольський патріархат ще називають Фанаром – за ім'ям кварталу в Константинополі, де розташована патріархія.

лмщині. У цілому офіційно проголошені принципи релігійної толерантності перепліталися в Польщі з негативним ставленням до конфесії, яка сприймалася як релікт російського панування та загроза національної політики держави на її східних кордонах. Все це викликало сильне незадоволення православної частини населення, а закриття перед самим початком Другої світової війни сотень православних храмів (причому 140 церков і 2 монастирі були зруйновані) створили певний ґрунт для симпатій до СРСР. Це підтверджують непоодинокі випадки, коли православні священики у вересні 1939 р. організовували святкові зустрічі з населенням частин радянської армії і навіть вивішували червоні прапори на дзвіницях [11]. Природньо, що в таких умовах уряд СРСР не міг почати гоніння на церкву і ліквідувати ще не закриті поляками храми.

Радянське керівництво визнало, що вплив духовенства в західних областях набагато сильніший, ніж в інших регіонах країни, і тому виражало намір проводити більш обачну церковну політику. Вона полягала у використанні добре контрольованої Московської Патріархії – підпорядкуванню їй православних ієрархів і приходів. Подібна практика стала першим досвідом використання Московської Патріархії для розповсюдження радянського впливу на знов здобутих або підконтрольних територіях. Він виявився успішним і набув широкого поширення після закінчення Другої світової війни.

Рахуючись із новими масами православного населення, зацікавлена у діяльності Московської Патріархії, радянська держава наприкінці 1939-1940 р. стала створювати видимість релігійної толерантності в країні, значно зменшивши масштаби антицерковних акцій. Протягом 1939 р. змінювався тон публікацій в партійній пресі: засуджувалась надмірна антирелігійна діяльність у західних областях, яка за інерцією вже почала тут розгортатися. Говорилось про необхідність припинити ліквідацію храмів, яка веде до утворення «церковного підпілля», пропонувалось не організовувати в західних областях осередків «Союзу войовничих безбожників».

Навесні 1940 р. Московська Патріархія приступила до устрою церковних справ у знов приєднаних територіях. Як вже було згадано вище, в той час на території СРСР, а практично тільки в РРФСР, діяло чотири єпископи. В УРСР не було жодного діючого українського єпископа. Отже, було б логічним поширити владу православних єпископів Західної України на решту УРСР. Але ж зрозуміло, що в тій конкретно-історичній ситуації питання такої «логіки» були в компетенції уряду, який використовував церкву в політичних цілях: підпорядкування православних єпископів юрисдикції Московського Патріарха на всіх зайнятих землях вело до підлеглості тих земель Москві і в церковному відношенні допомагало «збиранню земель під московську міцну руку».

Для досягнення цієї мети була організована «місія» архієпископа Сергія (Воскресенського), який був «управником справами Московської Патріархії». Його «місія» полягала в тому, щоб запропонувати православним єпископам прийняти юрисдикцію Московської Патріархії.

Три з п'яти Волинських церковних ієрархів перейшли до юрисдикції РПЦ: архієпископ Олексій (Громадський), єпископи Антоній (Марченко) та Симон (Іванівський). Архієпископ Олександр (Іноземцев) і єпископ Полікарп (Сікорський) ухилились від цього. Тобто вже тоді вималювався розкол у лавах українського єпископату.

Не зважаючи на кількісну перевагу українського єпископату, митрополит Сергій призначає архієпископа Миколая (Ярушевича) екзархом Московської Патріархії на Західні області України і Білорусі, надаючи йому титул архієпископа Волинського і Луцького; в березні 1941 р. його було піднесено до сану митрополита (Волинського) з місцем осідку в тому ж Луцьку. Історик УАПЦ І.Власовський справедливо пише, що це призначення архієпископа Миколая не викликалось потребами Церкви, носило суто політичний характер і було зроблене за наказом радянської влади. У зв'язку з цим при-

значенням архієпископу Волинському Олексію залишено було з Волинської єпархії тільки Кременецький повіт, додано 9 православних парафій, які були в Східній Галичині, та наказано титулюватися замість «Волинський і Кременецький» – «Архієпископ Тернопільський і Кременецький». Коли ж екзарх Миколай, тепер вже Волинський і Луцький, зайняв Луцьку кафедру, то його єпископу Полікарпу наказано було з Москви іменуватись єпископом «Володимиро-Волинським» [11].

14 березня 1941 р. у Москві відбулася хіротонія у єпископа Львівського намісника Почаївської лаври Пантелеймона (Рудика) і указом Московської патріархії від 28 березня 1941 р. накреслено заходи «щоб продовжити апостольську справу подальшого возз'єднання уніатів з православною церквою». У цьому указі констатувалося, що після встановлення радянсько-польського кордону в Галичині залишилось дев'ять православних парафій – у Львівській, Станіславській, Дрогобицькій і Тернопільській областях. У Тернопільській єпархії засновувалась кафедра вікарного єпископа з найменуванням «вікарій єпископа Львівського». При цьому в указі зазначалося, що «перебування православного єпископа в м.Львові, цій цитаделі уніатства, буде дуже вартісним фактом престижу православної церкви» [12].

У травні 1941 р. було прислано з Москви до Почаївської Лаври на становище намісника Лаври архімандрита Панкратія Гладкова, а на становище скарбника Лаври – архімандрита Нектарія. Попередній скарбник Лаври архімандрит Веніамін (Новицький) став третім кандидатом в єпископи. Його хіротонія постала в зв'язку з непокірливістю Московській Патріархії архієпископа Поліського і Пінського Олександра (Іноземцева), нібито за власним проханням звільненого «за штат». Патріарший синод доручив екзарху Миколаю висвятити на єпископа Пінського архімандрита Веніаміна. Ця висвята відбулася в Луцьку 15 червня 1941 р.

Допомагав служити на цій висвяті з митрополитом Миколаєм Полікарп (Сікорський), що означає в канонічному плані встановлення молитовного єднання. Це було сприйнято як фактичне підпорядкування єпископа Полікарпа Московській Патріархії, і коли він очолив УАПЦ, його звинуватили в зрадництві Російській Православній Церкві.

Зразу ж після цього, за тиждень до нападу фашистів на СРСР, митрополит Миколай виїхав з України, залишивши свій екзархат без керівництва.

Зрозуміло, що переміщення українських єпископів зі своїх кафедр, усунення їх від церковного керівництва, призначення на їх місця висвячених Московською Патріархією у швидкому порядку нових архієреїв було мало схожим на об'єднання з «матір'ю» – Російською Православною Церквою. Московський Патріархат виправдовував свої дії досвідом церковної діяльності в умовах атеїстичної держави. Але це тільки погіршило ситуацію. Місцеве населення вважало архієреїв з Москви чи ледве не «агентами НК». Крім того, не зважаючи на обережну політику, в приєднаних областях почалось все ж таки поступове приведення релігійного життя у відповідність до радянського законодавства. Так, на колишній польській території вже 29 жовтня 1939 р. було проголошено про націоналізацію церковної власності. Були закриті всі духовні навчальні заклади, в школах припинили викладання Закону Божого, духовенство (за прикладом СРСР) надмірно оподаткували, позакривали церковні типографії, частину монастирів і окремі храми. У монастирях скорочували кількість ченців. Так, в почаївській Лаврі вона зменшилась з 300 до 80 [13].

Не обійшлося й без репресій. Тих священослужителів, хто намагався відстоювати принципи автокефалії, депортували в Сибір. Всього до 22 червня 1941 р. на колишній польській території було заарештовано 53 священники (10 з них пізніше звільнили), 37 зникли і 6 були розстріляні [14]. Тимчасово заарештований був навіть Олексій (Гро-

мадський), який виявив повну лояльність до Московської Патріархії і одним з перших підпорядкувався їй.

Таким чином, напередодні Другої світової війни, як такої, української церкви не існувало. На території Радянської України вона була практично знищена, а в Польщі перетворилася на інструмент маніпулювання католицької влади.

Після приєднання Західної України до СРСР з'явилася надія, що закінчується період польського безправ'я і, може, навіть у більшовицькій дійсності український характер збережеться принаймні частково. І гарантом цього, а також загального ставлення західних українців до більшовицької влади, була церква.

Тому є сенс говорити, що загроза війни й передвоєнна політика більшовицького уряду, як це не парадоксально, створила передумови для відродження українського православ'я. Однак ця конкретно-історична ситуація не сприяла єдності та консолідації, що перешкодило в подальшому створенні під час німецько-фашистської окупації єдиної української церкви. Умови склались таким чином, що конфронтація в українському православ'ї не були відображенням народних чекань, в цілому вони взагалі не були зорієнтовані на народні інтереси і носили не стільки канонічний характер, скільки стали результатом політичних амбіцій правлячих режимів. Як українська, так і російська православні церкви виявилися заручницями їх імперських інтересів.

На жаль і сьогодні в питанні про консолідацію української церкви перемагають амбіції різних політичних угруповань, які розпалюють у власних інтересах міжконфесійну, і навіть міжнаціональну, ворожнечу і знову ж таки без урахування інтересів і очікувань громадян України.

РЕЗЮМЕ

В статье характеризуется положение Православной церкви Украины накануне Великой Отечественной войны. Анализируется религиозная политика советского государства, которая, с одной стороны, создала предпосылки для возрождения украинского православия, а с другой – явилась одним из факторов межконфессиональной конфронтации в Украине во время Второй мировой войны.

SUMMARY

In this article the situation with Orthodox Church in Ukraine on the eve of Great Patriotic War is characterized. The author has analyzed the religious policy of the Soviet state and the preconditions for revival Ukrainian Orthodox that was created on the one hand by means of implementation of this policy and from the other hand was one of the factors of interreligion confrontation in Ukraine during the Second World War.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Цыпин В. История Русской церкви. – М.: Изд-во Спасо-Преображенского Валаамского монастыря, 1991. – С.254.
2. Зальмон Б.Й. Православ'я в Україні (1917-1938) // Український історичний журнал. – 2000. – № 3. – С.128.
3. Венгер А. Рим и Москва: 1900-1950 / Пер. с франц. – М.: Русский путь, 2000. – С.223.
4. Цыпин В. Зазн. праця – С.258.
5. Там само.
6. Алексеев В., Ставру Ф. Русская Православная церковь на оккупированной немцами территории // Русское Возрождение. – 1980. – № 12. – С.116-117.

7. Религиозные организации в СССР: накануне и в первые годы Великой Отечественной войны (1938-1943 гг.) // Отечественные архивы. – 1995. – № 2. – С.45.
8. Шкаровский М.В. Русская Православная Церковь при Сталине и Хрущеве: Государственно-церковные отношения в СССР в 1939-1964 гг. – М.: Изд-во Крутицкого Патриаршего Подворья, 1999. – С.102.
9. Замоиски Я.Е. Русская Православная Зарубежная Церковь. 1928-1938. По материалам польских заграничных служб // Новая и новейшая история. – 1998. – № 1. – С.50.
10. Журнал Московской Патриархии. – 1949. – № 3. – С.8.
11. Власовський І. Нарис історії Української православної церкви. – Нью-Йорк: Бавнд Брук, 1966. – С.175.
12. Шкаровский М.В. Зазн. праця. – С.104.
13. Власовський І. Зазн. праця. – С.197.
14. Історія релігії в Україні: Навчальний посібник. – К.: Т-во «Знання», КОО, 1999. – С.518.
15. Шкаровський М.В. Зазн. праця. – С.106.
16. Алексеев В., Ставру Ф. Зазн. праця. – С.125.

Надійшла до редакції 29.30.2001 р.

ББК ТЗ (4УКР) 624-725

СТАН ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я НА ДОНЕЧЧИНІ В ПЕРІОД НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

Добров П.В., Латиш О.Ю.

На зламі століть людство активно намагається осмислити подоланий шлях, оцінити минуле і зазирнути в майбутнє. Після здобуття Україною незалежності науковці інакше почали дивитися на історичні процеси. Пошук нових форм дослідницької роботи перш за все проявився під час вивчення глобальних конфліктів минулого тисячоліття, одним з яких була Друга світова війна. Довгий час історики залишали поза увагою цивільне життя народу, на плечі якого ліг основний тягар війни. Не існує досліджень, які б наблизили науковців до реалістичного сприйняття соціальних проблем зазначеного періоду. Теоретична розгубленість сучасної історичної науки призвела до того, що основна увага приділяється саме політичній історії війни, де людина сприймається як об'єкт збройного конфлікту.

Велика Вітчизняна війна стала жорстоким випробуванням для українського народу, бо вплинула на всі сфери людської діяльності та поставила певні моральні вимоги перед суспільством. Тому особливо гостро стають проблеми вивчення соціальної сфери того часу. Дослідження рівня медичної забезпеченості людини в складних умовах окупаційного режиму, беручи до уваги матеріали Донецького обласного державного архіву, є доцільним.

Під час німецької окупації наша країна була поділена на чотири частини, підпорядковані різним адміністративним органам управління. Донеччина входила до складу прифронтової зони, а тому підлягала безпосередньо військовому командуванню. При німецькому штабі Південного фронту існував відділ Санітарного управління Донбасу, який займався організацією охорони здоров'я на окупованій території. Його діяльність була спрямована на організацію медичних установ і контроль за лікарняним забезпеченням місцевого населення [1]. Це дозволяє досконало вивчити ставлення окупантів до такої важливої галузі соціальної сфери як охорона здоров'я підкореного населення.

Організована фашистами система медичних установ мала чітку структуру та жорстке підпорядкування. Територіальним органом санітарного управління Донбасу був Юзівський обласний відділ охорони здоров'я, який займався організацією та контролем всіх галузевих установ на Донеччині. Йому були підпорядковані:

- обласне управління аптеками;
- районні та міські відділи охорони здоров'я;
- центральна поліклініка області.

Відділ займався питаннями постачання медикаментів, підбору медичного персоналу, встановлення платні за надану допомогу, а також визначав пільгові категорії, передбачав необхідність масового щеплення населення у випадках епідеміологічних ситуацій [2].

Юзівське обласне управління аптеками забезпечувало необхідними медикаментами всі лікувальні установи. Це було досить складне завдання, оскільки окупаційний режим не відновив діяльність фармацевтичних фабрик і не завозив з Німеччини ліків. Проблема вирішувалась іншим шляхом. Після радянської влади залишилось чимало складів з необхідними виробами. Управління аптеками зібрало все та встановило норму, необхідну для повноцінного функціонування того чи іншого медичного закладу і щомісяця її видавало. Певна частина фармацевтичних виробів через аптеки розповсюджувалась серед населення. Міжрайонні медичні бази забезпечували можливість обміну ліками між установами охорони здоров'я у випадках нестачі та екстремальних ситуацій. Вони мали запаси найбільш важливих та необхідних фармацевтичних виробів [3].

За умов відсутності потрібних ліків Санітарне управління Донбасу дозволяло лікарям купувати їх у приватних осіб. Для полегшення цього процесу при аптеках створювались комерційні відділи, де кожен бажавчий міг продати наявні в нього медикаменти [4].

При районних управах створювали районні відділи охорони здоров'я, яким були підпорядковані районна лікарня та міські відділи. Вони займалися питаннями призначення кадрів, щеплення населення та проведення інспекцій в медичних закладах [5].

Міські відділи охорони здоров'я створювались, відповідно, при міських управах і були найнижчою ланкою адміністративного упорядкування медичних закладів. В їх розпорядженні перебували:

- санітарна станція;
- міська інспектура охорони здоров'я;
- міська інфекційна лікарня;
- міська лікарня стаціонару;
- поліклініки;
- рентгенівська станція;
- пологовий будинок;
- судово-медичний морг;
- ветеринарна лікарня.

Перш за все, слід зазначити, що прийом на роботу до медичних установ осіб всіх кваліфікацій здійснювався централізовано через міський, районний або обласний філіал відділу особового складу при Санітарному управлінні Донбасу за рекомендацією біржі праці. Особа, яка прагнула зайняти ту чи іншу посаду, повинна була надати документи про освіту та досвід роботи, автобіографію, в якій вказувався рік, місце народження, сімейний стан; національність: своя, дружини чи чоловіка, батьків, повний опис, в хронологічній послідовності, професійної діяльності, а також повідомлення про засудження, якщо таке було, з вказанням причини та терміну позбавлення волі. Всі документи перевірялись відділом особового складу, але остаточне рішення приймав головний лікар медичної установи, який у випадку прийняття на роботу підшивав в особову справу всі надані папери разом з біржевою картою [7].

Кожен працюючий у вище зазначеному закладі мав право на відпустку. Для цього треба було працювати на одному місці не менше 1-го року, отримати дозвіл головного лікаря та оформити спеціальний наказ у відділі особового складу. У випадку виникнення конфлікту з цього приводу всі питання вирішувала арбітражна комісія, яку очолював завідувач лікарні. Йдучи у відпустку, людина повністю зберігала заробітну платню за останнім окладом за весь час своєї відсутності [8].

Що представляла собою робота міської лікарні періоду окупації?

За постановою Юзівського обласного відділу охорони здоров'я мінімальний склад кожної лікарні становив 46 робочих одиниць, яким надавалась установа платня відповідно до рівня кваліфікації [9].

У малих містах, де не існувало спеціалізованих лікарень, медична установа складалася з профілюючих відділів: хірургічного, інфекційного, стоматологічного, психоізолятора та поліклініки [10].

Для них Юзівський відділ охорони здоров'я ввів погодинний робочий тиждень. У понеділок, вівторок, середу та четвер лікарні працювали з 6.00 до 16.00, перерва тривала з 11.00 до 12.00, у п'ятницю вони закінчували роботу о 17.00, а в суботу о 12.00 годині без обіду. Неділя була вихідним днем [11].

Медична допомога, яка надавалась місцевому населенню, була платною. Перше відвідування лікаря коштувало 5 крб., друге – 3 крб., виклик додому – 10 крб. За хірургічне втручання платили від 20 крб. до 100 крб., в залежності від складності хвороби. Операції ургентним, інфекційним та психічним хворим проводились безкоштовно. Існували пільгові категорії населення, які звільнялись від плати за надану медичну допомогу. До них належали: діти до 4-х років, інфекційні хворі, сім'ї української міліції, інваліди та незаможні, що отримували матеріальну допомогу з міської Управи. Все інше населення, яке було не в змозі платити, могло безкоштовно користуватися послугами лікаря за довідкою, виданою Відділом соціальної допомоги, а виняткових випадках - за дозволом головного лікаря. У кінці кожного дня бухгалтер медичної установи здавав гроші в прихідно-видаткову касу найближчого банку на бюджетний рахунок міської управи. Витрати грошей, одержаних від лікування, були категорично заборонені [12]. Кожного 3-го числа головний лікар надавав звіт за минулий місяць до обласного відділу охорони здоров'я, в якому докладно доповідав про роботу ввіреної йому установи, основні захворювання, наводив повний список персоналу та бухгалтерські рахунки [13].

Кожний хворий, який потрапляв в лікарню, самостійно забезпечував себе харчуванням за дієтою, приписаною фахівцем. У випадку відсутності в лікарні вільного м'якого реманенту приносив і спальну білизну [14].

Усім медичним установам категорично заборонялося приймати на лікування німецьких солдат, навіть у випадку, направлення їх командуванням. Всі вони отримували медичну допомогу в військових шпиталях, де працювали німецькі спеціалісти [15].

Основна діяльність міських лікарень зводилась до:

- широкої профілактики інфекційних захворювань при вживанні необхідних заходів для перешкодження їх розповсюдження;
- використання в лікувальній практиці народної медицини з метою економії фармацевтичних виробів;
- регулярного проведення серед населення роз'яснювальної роботи щодо профілактики застудних та інфекційних захворювань;
- боротьби з педикульозом;
- хірургічного втручання в крайніх випадках при наявності кваліфікованого хірурга та необхідних ліків;
- регулярного проведення профілактичного щеплення населення [16].

Пологовий будинок крім свого основного призначення, займався консультацією, профілактикою та лікуванням всіх жіночих захворювань. Послуги були платними і коштували: пологи - 30крб., аборт - 100крб., інші операції - в залежності від складності. Досить цікавим є той факт, що з початку окупації дозволялось штучне переривання вагітності, чого не знали за радянських часів. Але за два роки кількість абортів настільки збільшилась, що виникла загроза для подальшого відтворення населення. Оскільки фашистська імперія потребувала великої кількості рабів для розвитку своєї економічної могутності, то відповідна ситуація аж ніяк не влаштовувала окупаційний режим. 22 червня 1943 року прифронтове командування видає наказ «Про заборону абортів». Юзівський відділ охорони здоров'я ознайомив кожного лікаря під розписку з цією постановою. Створювались спеціальні абортні комісії, які мали право дозволити штучне переривання вагітності тільки при негативних медичних показниках. У кожному районі області був відповідний орган, який складався з 3-х лікарів належного фаху і працював тільки в певний день тижня [17]. Разом з тим, на Донеччині в цей час не існувало дитячих консультацій та спеціалістів з педіатрії. Тому можна зробити висновок, що демографічна політика окупаційного режиму ґрунтувалася на принципах природного відбору.

Інфекційні лікарні проводили свою діяльність в 3-х напрямках: лікування венеричних, гострих респіраторних та шлункових захворювань і туберкульозу. Необхідно вказати, що послуги цих медичних установ були повністю безкоштовними. За часів окупації інфекційний напрямок в медицині вважався пріоритетним і підлягав жорсткому контролю, тому що безпосередньо торкався охорони здоров'я окупаційної влади, війська якої розташовувалися, в основному, на квартирах місцевого населення. Завідувачі відділень таких лікарень ретельно вели журнал обліку хворих. До венеричного відділу людина потрапляла зі спеціальною листівкою, яку надавав лікар, що вперше виявив хворобу. Копія цього документа відправлялась до венеричного відділення інфекційної лікарні міста Юзівка. Це передбачалось на той випадок, коли людину не вдавалось вилікувати за місцем проживання. Якщо хворий не з'являвся до медичної установи, про це повідомляли лікарю місцевої комендатури, який примусово приводив такого пацієнта. Коли особа відмовлялась лікуватись від венеричного захворювання, її розстрілювали. Після проходження людиною курсу лікування, головний лікар повідомляв медичну установу, яка направила хворого, про його виписку. Пацієнту надавався документ, в якому зазначався його стан здоров'я [18].

Складніше вирішувались справи з туберкульозом. Німці розуміли, що це хвороба соціальна і позбавитись її можна тільки при покращенні умов життя. Оскільки під час війни здійснення цього було практично неможливим, то особи з відкритою формою туберкульозу розстрілювались, всі інші, з небезпечною для оточуючих формою туберкульозу, ставилися на постійний облік і проходили короткий курс терапії.

Люди з гострими інфекційними респіраторними та шлунковими захворюваннями до повного одужання ізолювались від здорового населення і лікувались методами народної медицини. Під час спалаху грипу, дифтерії, дизентерії та інших хвороб, проводилось масове примусове щеплення громадян [19].

Міська інспектура охорони здоров'я займалася контролем діяльності медичних установ, створюючи в селах, далеких від великих міст, амбулаторії. У них працювало не менше 3-х лікарів та 5-ти медичних сестер. Вони створювали лікарняно-поліклінічне об'єднання, яке очолювала Спеціальна рада, що до неї входили головні лікарі. Вона могла вільно розпоряджатися коштами, але була підзвітна інспектурі охорони здоров'я.

Санітарна станція стежила за дотриманням певних гігієнічних норм у містах. Її службовці займалися будівництвом міст загального вжитку, розчищенням від бруду джерел питної води та проведенням інших подібних процедур [20].

Існувало на Донеччині і декілька судово-медичних моргів, де патологоанатоми проводили розтин трупів, природність смерті яких підлягала сумніву. Окупаційна влада не мала власних моргів, тому була змушена направляти для патологоанатомічної експертизи й трупи німецьких солдат [21].

Таким чином, можна зазначити, що під час окупації відбулася карколомна перебудова медичного обслуговування населення Донеччини. В органах охорони здоров'я відбулася докорінна реконструкція, результатом якої стала чітка структуризація системи медичних закладів, їх жорстка підпорядкованість єдиному центру - Санітарному управлінню Донбасу при штабі німецьких військ Південного фронту. Це дає підставу говорити, що окупаційна влада приділяла велику увагу охороні здоров'я на загарбаній території. На місцях створювалися регіональні відділи охорони здоров'я, які в своєму розпорядженні мали стаціонарні лікарні. Те, що окупантів не цікавив розвиток фармацевтичного виробництва, наводить на певний висновок не про лікування перспективне, а про збереження і репродукцію тільки здорового населення. Так, поліпшення профілактики інфекційних захворювань здійснювалось виключно в інтересах збереження здоров'я розташованих тут військових частин. Особлива увага приділялась лікуванню венеричних хворих. Інфекційні лікарні, на відміну від інших, працювали цілком безкоштовно.

Нова влада намагалася організувати діяльність лікувальних закладів таким чином, щоб докладати найменших зусиль при забезпеченні мінімальних потреб місцевого населення в медичному обслуговуванні, бо метою її окупаційної політики в охороні здоров'я було не лікування хворих, а підтримка працездатності здорової робочої сили для Третього рейху.

РЕЗЮМЕ

На основе архивных документов на примере Донецкой области проведено исследование уровня медицинского обслуживания в условиях фашистского режима 1941-1943 годов. Проведен детальный анализ всей системы здравоохранения указанного периода. Особое внимание уделено тому, что оккупационный режим занимался охраной здоровья местного населения минимальными затратами и с максимальной выгодой для себя.

SUMMARY

On the basis of the archival documents on an example of Donetsk area the research of a level of health services in conditions of a fascist mode 1941-1943 years is carried out(spent). The detailed analysis of all system of public health services of the specified period is carried out(spent). The special attention is given to that occupation the mode was engaged in protection health of the local population by the minimal expenses and maximal benefit for itself.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Донецький обласний державний архів ф.р 1815, оп. 1 спр.2, арк.1.
2. Там само. – Ф.р 1607, оп. 1, спр. 1, арк.17.
3. Там само. – Ф.р 1873, оп. 1, спр. 2, арк.5.
4. Там само. – Ф.р 1870, оп. 1, спр. 1, арк.180.
5. Там само. – Ф.р 2521, оп. 1, спр. 3, арк.32.
6. Там само. – Ф.р 2197, оп. 1, спр. 1, арк.10.
7. Там само. – Ф.р 1870, оп. 1, спр. 1, арк.179-180.
8. Там само. – Арк.135,149.
9. Там само. – Арк.20.

10. Там само. – Арк.52.
11. Там само. – Арк.8.
12. Там само. – Арк.15.
13. Там само. – Ф.р 1607, оп. 1, спр. 1, арк.62.
14. Там само. – Ф.р 1815, оп. 1, спр. 2, арк.3.
15. Там само. – Ф.р 1870, оп. 1, спр. 1, арк.150.
16. Там само. – Ф.р 1815, оп. 1, спр. 2, арк.1.
17. Там само. – Ф.р 1870, оп. 1, спр. 1, арк.133-134.
18. Там само. – Арк.151.
19. Там само. – Арк.118.
20. Там само. – Ф.р 2038, оп. 1, спр. 2, арк.38.
21. Там само. – Ф.р 1653, оп. 1, спр. 1, арк.5.

Надійшла до редакції 27.03.2001 р.

ББК: ТЗ (4 УКР) 624 – 2

ТРУДОВОЕ ИСПОЛЬЗОВАНИЕ НЕМЕЦКИХ ВОЕННОПЛЕННЫХ В УКРАИНЕ

П.В.Добров, М.С.Багликова

Проблема немецких военнопленных относится к числу малоизученных страниц истории Второй мировой войны. Захваченные в плен в ходе боевых действий, а также вывезенные с территории Германии после ее капитуляции, определенное количество немцев пребывало в плену на территории Советского Союза. Как известно, понятие плена подразумевает исключительно сложные, тягостные условия жизни, ограничение свободы, отсутствие рядом близких, а в нашем конкретном случае – использование пленных как рабочей силы. Так, восстановление разрушенного войной Донецкого промышленного региона осуществлялось при их непосредственном участии. Однако этот факт не только не нашел должного отображения в отечественной историографии, но и до сих пор является негласно «завуалированной» темой в истории Донбасса.

Необходимо сказать, что некоторые аспекты данной проблемы нашли отражение в трудах отечественных и зарубежных историков. Так, еще в 1957 г. в ФРГ была создана специальная научная комиссия по изучению материалов, связанных с судьбой плененных немцев в Югославии, СССР и других странах. Результатом работы этой комиссии было издание многотомного труда «К истории немецких военнопленных Второй мировой войны». Семь томов этого издания посвящены пребыванию солдат и офицеров германской армии в советском плену [1]. Несмотря на кропотливую работу членов комиссии, в их исследовании не нашли объективного отражения вопросы, касающиеся использования военнопленных как рабочей силы, условий содержания в плену, смертности среди них и т.п. Это можно объяснить, прежде всего, диктатом идеологических парадигм послевоенного периода.

Во второй половине 80-х годов под влиянием изменившейся политической обстановки вышли работы западных историков, отличающиеся не только новизной фактологического материала, но и свободной от идеологической зашоренности методологической базой, что явилось заметным шагом вперед в аналитико-интерпретационной разработке вопроса в целом [2].